

INHOUD

Verantwoording

De gouden eeuw van de Antonijnen

Proloog (Selectie uit hoofdstuk 3) 15

98-180 *Hoofdstuk 1* De omvang van het Romeinse Rijk en de algemene idee die eraan ten grondslag lag 19

98-180 *Hoofdstuk 2* De eenheid en interne voorspoed van het Romeinse Rijk. De provincies en monumenten. Verbetering van de landbouw 25

98-180 *Hoofdstuk 3* De inrichting van het Romeinse Rijk. De algemene idee van het keizerlijke stelsel 47

De uitdaging aan het adres van het oude stelsel

180-192 *Hoofdstuk 4* De regering van Commodus 62

De groei van de militaire autocratie en de opmars van het oriëntalisme

193-197 *Hoofdstuk 5* De verkoop van het rijk door de praetorianen. De opkomst van Septimius Severus 73

208-235 *Hoofdstuk 6* De dynastie van Severus. Caracalla en Geta, Heliogabalus, Alexander Severus. De groei van de invloed van vrouwen aan het hof 81

Het uiteenvallen van het rijk

222-248 *Hoofdstuk 7* Een barbaarse keizer. De Gordianen. Philippus de Arabier 97

248-268 *Hoofdstuk 10* Algemene tegenslagen tijdens de regeringen van Valerianus en Gallienus. Invallen van de Goten. De Perzische invasie van Armenië en de gevangenneming van Valerianus 112

Kentering

268-274 *Hoofdstuk 11* Zenobia en het koninkrijk Palmyra. De triomf en dood van Aurelianus 132

Het nieuwe keizerlijke stelsel

284-313 *Hoofdstuk 13* De regering van Diocletianus en zijn drie partners. Zijn triomftocht en nieuwe orde. De groei van het hofceremonieel.

- Troonsafstand en dood van Diocletianus. Degeneratie van de kunsten 144
- 313-323 *Hoofdstuk 14* Constantijn in Rome. Zijn wetshervormingen 160
- De opkomst van het christendom**
- Hoofdstuk 15* Vijf oorzaken van de groei van het christendom. Gunstige omstandigheden voor de opmars ervan. Het aantal en de levensomstandigheden van de primitieve christenen 165
- 258-313 *Hoofdstuk 16* Het gedrag van de Romeinse regering jegens de christenen. De houding van de keizers. Het martelaarschap van Cyprianus. Verschillende beleidslijnen met betrekking tot vervolging. De Kerk onder Diocletianus en zijn opvolgers. Het tolerantie-edict van Galerius 214
- De beweging naar het oosten**
- 324-334 *Hoofdstuk 17* Het nieuwe Rome. De stichting en inwijding van Constantinopel. De verdeling der ambten in het nieuwe regeerstelsel. De opkomst van de politiestaat 262
- 323-337 *Hoofdstuk 18* Het karakter van Constantijn. Zijn familie. Zijn dood. De opkomst van Perzië onder Sapor II 288
- 355-359 *Hoofdstuk 19* De opkomst van Julianus. Zijn civiele bestuur in Gallië. Zijn liefde voor de stad Parijs 301
- De erkenning van het christendom. Het begin van de ketterij**
- 306-337 *Hoofdstuk 20* De bekering van Constantijn. Zijn tolerantie-edict. Zijn visioen en doop. De wettelijke vestiging van het christendom. Scheiding van spirituele en wereldse macht 306
- 312-361 *Hoofdstuk 21* Het arianisme. Het concilie van Nicaea en de *homoousios*. De keizers en de controverse met betrekking tot het arianisme. Het karakter en de wederwaardigheden van Athanasius. De concilies van Arles en Milaan. Algemeen karakter van de christelijke sekten 334
- De heidense contrareformatie**
- 361-363 *Hoofdstuk 22* De opvolging door Julianus. Zijn karakter 364
- 361-363 *Hoofdstuk 23* De godsdienst van Julianus. Zijn fanatisme. Herstel en hervorming van het heidendom. Optreden jegens de joden. Onderdrukking van de christenen. De tempel en het heilige dal van Daphni. De heilige Gregorius. Julianus en Athanasius 369
- 363 *Hoofdstuk 24* De verkiezing van Jovianus. Gedachten over de dood van Julianus 401
- Het christendom weer in de gunst**
- 363-384 *Hoofdstuk 25* De christenen onder Jovianus 411
- 374-397 *Hoofdstuk 27* Ambrosius, aartsbisschop van Milaan. Deugden en gebreken van Theodosius. Opstand in Antiochië en bloedbad in Thessaloniki. Boetedoening van Theodosius. Karakter en dood van Valentinianus. Dood van Theodosius 414
- 378-420 *Hoofdstuk 28* Het einde van het heidendom. De verwoesting van de

tempel van Serapis. Verbod op heidense ritën. Verering van de christelijke martelaren en wederopleving van polytheïstische praktijken 434

De grote invasies

- 408-410 *Hoofdstuk 31* De invasie van Italië door Alarik. Karakter van de edelen en het volk van Rome. Drie belegeringen en plundering van Rome. Aftocht van de Goten en dood van Alarik 453
- 395-460 *Hoofdstuk 32* De regering van Arcadius. De heilige Johannes Chrysostomus. Dood van Arcadius en opvolging van Theodosius de Jongere. Bestuur van Pulcheria. Avonturen van Eudoxia 486
- 431-439 *Hoofdstuk 33* De invasie van Afrika door de Vandalen. De heilige Augustinus en het beleg van Hippo. Plundering van Carthago. De fabel van de zeven slapers 500

Het einde van het West-Romeinse Rijk

- 451-453 *Hoofdstuk 35* Invasie van Gallië en Italië door Attila. Stichting van Venetië. Dood van Attila en vernietiging van zijn rijk. Moord op Aetius en dood van Valentinianus III. Symptomen van verval in het West-Romeinse Rijk 509
- 457-490 *Hoofdstuk 36* Keizer Majorianus. Odoaker koning van Italië 525
- 305-451 *Hoofdstuk 37* Oorsprong van de monniken. Oorzaken van de snelle opmars van het kloosterleven. Simeon de Pilaarheilige. Bekering van de barbaren tot het christendom 535
- 476 *Hoofdstuk 38* De ondergang van het Romeinse Rijk in het Westen. Algemene opmerkingen 551

De toestand in Italië

- 494-526 *Hoofdstuk 39* De regering van Theodorik de Ostrogoot. Voorspoed van Rome en Italië. Arianisme van Theodorik. Terechtstelling van Boëthius. Dood van Theodorik 560

De tijd van Justinianus

- 527-565 *Hoofdstuk 40* De regering van Justinianus. Keizerin Theodora. Het Nika-oproer. Import van zijde uit China. De kerk van de heilige Sofia. Verbod van de school van Athene en het Romeinse consulaat 574
- 546-594 *Hoofdstuk 43* Laatste overwinning en dood van Belisarius. Karakter en dood van Justinianus. Kometen, aardbevingen en pest tijdens de regering van Justinianus 605
- 590-604 *Hoofdstuk 45* Ellende in Rome aan het einde van de zesde eeuw. Het pontificaat van Gregorius de Grote 616

Theologische invloeden

- 412-565 *Hoofdstuk 47* Geschiedenis van de leerstelling der incarnatie. De Ebionieten en de gnostici. Tegengestelde theorieën van Cerinthus en Apollinaris, Cyrillus, Nestorius en het eerste concilie van Ephese. Ketterij van Eutyches en het tweede concilie van Ephese. Het concilie van Chalcedon. Het *Henotikon* van Zeno. Theologie van Justinianus 623

726-814 *Hoofdstuk 49* De verering van beelden. Leo de Iconoclast. Opstand in Italië. De relaties tussen Pepijn en Karel de Grote en de pausen. Herstel van de beelden in het Oosten. Definitieve scheiding tussen de pausen en het Oost-Romeinse Rijk. Regering en karakter van Karel de Grote. Regering van Karel IV en een vergelijking met Augustus 655

De opkomst van de islam

569-632 *Hoofdstuk 50* Beschrijving van Arabië. Karakter en godsdienst der Arabieren. De opkomst van Mohammed. Zijn voorschriften. Zijn vlucht van Mekka naar Medina. Zijn oorlogsverklaring tegen de ongelovigen. Dood van Mohammed. Zijn karakter en privéleven. Beoordeling van zijn invloed 683

638 *Hoofdstuk 51* Het lot van de bibliotheek van Alexandrië 731

Het verval van het Oost-Romeinse Rijk

912-988 *Hoofdstuk 53* De toestand van het Oost-Romeinse Rijk in de tiende eeuw. Rijkdom, nijverheid en inkomsten van het rijk. Het keizerlijk paleis. Teloorgang van het Latijn. Wederopleving van de Griekse eruditie. Het verval van de smaak. 734

840-1085 *Hoofdstuk 56* Conflict tussen de Saracenen, Franken en Grieken in Italië. De komst van de Normandiërs. Veroveringen van Robert Guiscard 756

1074-1096 *Hoofdstuk 57* Het koninkrijk Roem. De verovering van Jeruzalem door de Turken 781

De kruistochten

1248-1291 *Hoofdstuk 59* Lodewijk de Heilige en de zesde en zevende kruistocht. Het verlies van Antiochië. Het verlies van Accra en het Heilige Land 787

875-1204 *Hoofdstuk 60* Schisma en vijandigheid tussen Grieken en Latijnen. De vierde kruistocht. Bondgenootschap van Fransen en Venetianen en hun tocht naar Constantinopel. Verovering en plundering van Constantinopel door de Latijnen 792

1237-1261 *Hoofdstuk 61* Boudewijn II en de heilige Doornenkroon. Herovering van Constantinopel door de Grieken. Algemene gevolgen van de kruistochten 824

Het einde van het Romeinse Rijk

1422-1448 *Hoofdstuk 65* Het beleg van Constantinopel door Moerad II. Discipline van de Turken. De uitvinding van het buskruit 835

1348-1492 *Hoofdstuk 66* Griekse smeebeden aan het Westen. Bezoek van Johannes Paleologus aan Rome. Bezoek van Manuel aan Italië, Frankrijk en Engeland. Veldtocht van Johannes Paleologus II. Tijdelijke eenheid van Grieken en Latijnen. Wederopstanding van de Griekse kennis in Italië. Paus Nicolaas V. Gebruik en misbruik van antieke kennis 842

1451-1481 *Hoofdstuk 68* Karakter en regering van Mehmed II. Belegging en

inname van Constantinopel. Zijn intocht in de stad. Rouw en angst in Europa 877

Epiloog: het middeleeuwse Rome en de dageraad der Renaissance

- 800-1350 *Hoofdstuk 69* Gezag van de pausen in Rome. Methoden van pausverkiezingen. Verhuizing van de pausen naar Avignon. Instelling van het jubeljaar of heilig jaar. De adel van Rome 900
- 1304-1500 *Hoofdstuk 70* Petrarca. Rienzo en het herstel van de staat van het goede. Voorspoed van de republiek Rome. Ridderschap, kroning en dwaasheden van Rienzo. Terugkeer van de pausen naar Rome. Het grote schisma in het Westen. Bestuur van Rome in de vijftiende eeuw. Kerkelijk bestuur 915
- 1430 *Hoofdstuk 71* Poggio's verhandeling over de ruïnes van Rome in de vijftiende eeuw. Vier oorzaken van de ondergang. Het Colosseum. Herstel van de stad. Laatste overdenkingen over verval en ondergang van het Romeinse Rijk 937

Chronologische lijst van de Romeinse keizers 953

Register 959

DE GOUDEN EEUW VAN DE ANTONIJNEN

PROLOOG

(Selectie uit hoofdstuk 3)

Als iemand zou worden gevraagd in welke periode van de wereldgeschiedenis het menselijk ras het gelukkigst en welvarendst is geweest, zou hij zonder aarzeling het tijdvak tussen de dood van Domitianus en de troonsbestijging van Commodus noemen. Het enorme gebied van het Romeinse Rijk werd met absolute macht geregeerd, waarbij rechtschapenheid en wijsheid de richtsnoeren waren. De legers werden in bedwang gehouden door de stevige doch soepele hand van vier opeenvolgende keizers, wier karakter en autoriteit onwillekeurig ontzag afdwongen. De organisatievormen van het burgerlijk bestuur werden zorgvuldig in stand gehouden door Nerva, Trajanus, Hadrianus en de Antonijnen, die zich vermeden in de aanblik van vrijheid die het rijk bood en zich graag beschouwden als wetsdienaren die ter verantwoording geroepen konden worden. Dergelijke vorsten waren de eer waardig de republiek te doen herrijzen, als de Romeinen van hun tijd maar in staat waren geweest in rationele vrijheid te leven.

De inspanningen van deze monarchen werden rijkelijk vergoed door de immense beloning die onafscheidelijk met hun succes verbonden was: de oprechte trots op hun deugdzaamheid en het exquisiete genot getuige te zijn van de algemene staat van geluk die ze hadden bewerkstelligd. Een terechte maar melancholiek stemmende overpeinzing vergalde deze meest verheven menselijke vreugde echter. Ze moeten dikwijls hun gedachten hebben laten gaan over de onbestendigheid van een geluk dat afhankelijk was van het karakter van één enkele man. Het fatale moment naderde wellicht dat een wellustige jongere, of een argwanende tiran, met vernietigend resultaat misbruik zou maken van de absolute macht die ze voor het welzijn van hun volk hadden uitgeoefend. De fictieve beteugelingen van hun macht in de vorm van de senaat en de wetten konden de deugden van de keizer benadrukken, maar konden zijn ondeugden nooit corrigeren. De militaire macht was een blind en onweerstaanbaar onderdrukingsinstrument en door het verval van de omgangsvormen der Romeinen zouden er altijd vleiers opstaan die bereid waren te juichen voor de wellust of de wreedheid van hun meesters en dienaren die bereid waren zich te schikken naar hun angst of inhaligheid.

Deze sombere vrees was al eens gerechtvaardigd door de ervaringen die de Ro-

meinen in het verleden hadden opgedaan. De annalen van de keizers bieden een uitgesproken en zeer gevarieerd beeld van de menselijke aard, een beeld dat we tevergeefs zouden zoeken onder de uiteenlopende en dubieuze karakters uit de moderne geschiedenis. In de gedragingen van deze monarchen bespeuren we de uiterste gradaties van verdorvenheid en deugd, de verhevenste volmaaktheid en de laagste degeneratie van onze eigen soort. De gouden tijd van Trajanus en de Antonijnen was voorafgegaan door een van ijzer. Het is bijna overbodig de onwaardige opvolgers van Augustus op te noemen. Hun weergalozes laagheden, in combinatie met het schitterende theater waar ze werden volvoerd, hebben hen behoed voor de vergetelheid. De duistere, meedogenloze Tiberius, de razende Caligula, de zwakke Claudius, de losbandige en wrede Nero, de beestachtige Vitellius, en de bedeesde, onmenselijke Domitianus, zijn tot eeuwige infamie gedoemd. Gedurende veertig jaar (slechts met uitzondering van het korte en twijfelachtige intermezzo van de regering van Vespasianus) zuchtte Rome onder een niet aflatende tirannie die de oude families van de republiek de dood injoeg en fataal was voor welhaast iedere deugd of begaafdheid die tijdens die ongelukkige periode de kop opstak.

Tijdens het bewind van deze monsters werd de onderdrukking van de Romeinen gekenmerkt door twee bijzondere factoren, waarvan de eerste het gevolg was van hun vroegere vrijheid en de andere van hun grote veroveringen, waardoor hun situatie veel erbarmelijker was dan die van de slachtoffers van tirannie in welk ander tijdvak of land ook. De gevolgen van deze factoren waren 1. de uiterste gevoeligheid van de onderdrukten voor hun situatie en 2. de onmogelijkheid aan de hand van de onderdrukker te ontkomen.

I. Uit de tijd dat Perzië werd geregeerd door de afstammelingen van Sefi, een ras van vorsten die met hun broodronken wreedheid dikwijls hun divan, hun tafel of hun bed met het bloed van hun gunstelingen hadden bezoedeld, kennen we een uitspraak van een jonge edelman, dat hij nooit afscheid nam van de sultan alvorens zich ervan te hebben vergewist dat zijn hoofd nog op zijn schouders stond. De ervaringen van alledag zouden zelfs de scepsis van Rustan hebben gerechtvaardigd. Niettemin schijnt het noodlottige zwaard, dat aan een enkele draad boven zijn hoofd hing, deze Pers niet te hebben gestoord in zijn sluimering of afbreuk te hebben gedaan aan zijn gemoedsrust. Eén frons van de monarch, dat wist hij maar al te goed, zou genoeg zijn om hem tot stof te laten wederkeren, maar een bliksemflits of beroerte zou even fataal kunnen zijn, en men deed er verstandig aan de onvermijdelijke rampen van het menselijk bestaan te vergeten en van het vlietende uur te genieten. Hij achtte het een eer slaaf van de koning te worden genoemd, was wellicht van onduidelijke ouders weggekocht uit een land dat hij nooit had gekend en van kindsbeen af opgevoed in de strenge discipline van de harem. Zijn naam, zijn rijkdom, de eerbewijzen die hem te beurt vielen, dankte hij aan een meester die, zonder onrechtvaardig te zijn, kon terugnemen wat hij had geschonken. Als Rustan al ergens weet van had, stijfde dit hem in zijn levenswijze, omdat hij zich niet anders kon voorstellen. Zijn taal bood hem geen woorden voor enige andere regeringsvorm dan de absolute monarchie. De geschiedenis van het Oosten maakte hem duidelijk dat dit altijd al de toestand was geweest waarin de

mensheid had geleefd.* De koran, en de interpretatoren van dit godgegeven boek, doordrongen hem ervan dat de sultan de afstameling van de profeet en de plaatsbekleder van de hemel was, dat lijdzaamheid als de eerste deugd van de muzelman gold en dat onbegrensde gehoorzaamheid de grote plicht van een onderdaan was.

De Romeinen waren mentaal op een heel andere manier op onderdrukking voorbereid. Ofschoon ze diep gebukt gingen onder de last van hun eigen verdorvenheid en militair geweld, hadden ze nog lange tijd de gevoelens, of in ieder geval de ideeën, van hun in vrijheid geboren voorvaderen in ere gehouden. De opleiding die Helvidius en Thræsea, Tacitus en Plinius kregen, was dezelfde als die welke Cato en Cicero hadden gehad. Aan de Griekse filosofie ontleenden ze de rechtvaardigste en vrijzinnigste opvattingen met betrekking tot de waardigheid van de menselijke natuur en de oorsprong van de burgermaatschappij. De geschiedenis van hun eigen land had hun geleerd een vrij, deugdzaam en zegevierend gemenebest in stand te houden, de met succes bekreonde misdaden van Caesar en Augustus te verafschuwen en heimelijk verachting te koesteren voor de tirannen die ze met de abjectste vleierij aanbaden. Als magistraat en senator kregen ze toegang tot de grote raad die eens wetten voor de hele aarde had uitgevaardigd, waarvan de naam de wetten van de monarch nog steeds bekrachtigde en waarvan het gezag zo vaak was geprostitueerd ten behoeve van de laagste oogmerken van de tirannie. Tiberius, en de keizers die zijn bestuurlijke uitgangspunten hadden overgenomen, trachtten hun moorden met juridische formaliteiten te verdoezelen en ontleenden er wellicht een heimelijk genoegen aan van de senaat zowel een medeplichtige als hun slachtoffer te maken. Dit gezelschap veroordeelde de laatste echte Romeinen vanwege denkbeeldige misdaden en echte deugden. Hun infame aanklagers maten zich de taal aan van onafhankelijke patriotten die een gevaarlijk burger beschuldigden voor het tribunaal van zijn land, en deze dienst aan de publieke zaak werd met rijkdommen en hoge ambten beloond. De onderdanige rechters zeiden de majesteit van het gemenebest te bevorderen die echter werd geschonden door de hoogste ambtsdrager, wiens clementie ze het meest toejuichten als ze het hardst beefden voor zijn onverzoenlijke en dreigende wreedheid. De tiran bezag hun laaghartigheid met terechte minachting en trad hun heimelijke gevoelens van walging tegemoet met een oprechte en openlijk beleden haat jegens de senaat als geheel.

II. De verdeling van Europa in een aantal onafhankelijke staten, die echter onderling verbonden waren door een algemene overeenkomst op het gebied van godsdienst, taal en omgangsvormen, heeft de meest weldadige gevolgen voor de vrijheid van het menselijk ras. Een moderne tiran, die niet door zijn eigen gemoed of zijn volk tot de orde wordt geroepen, zou al gauw op zachtvaardige wijze ingetoomd worden door het voorbeeld van zijn collega's, door de angst voor werkelijke gispingen, door de adviezen van zijn bondgenoten en door de vrees voor zijn vijanden. Het object van zijn ongenoegen zou, eenmaal ontkomen uit de enge grenzen van zijn

* Chardin zegt dat Europese reizigers onder de Perzen enige ideeën met betrekking tot de vrijheid en zachtmoedigheid van onze regeringsvormen hebben kunnen verbreiden. Ze hebben hun een bijzonder slechte dienst bewezen.

machtsgebied, in een prettiger omgeving gemakkelijk een veilige vluchthaven vinden, een nieuw fortuin kunnen opbouwen dat paste bij zijn positie, de vrijheid kunnen krijgen om te klagen en wellicht de middelen kunnen vinden om wraak te nemen. Het rijk van de Romeinen bestreek echter de hele wereld, en toen het in handen van één enkele man viel, veranderde deze wereld voor zijn vijanden in een goedbeveiligde en angstaanjagende gevangenis. De slaaf van het keizerlijk despotisme wachtte, of hij nu gedoemd was zijn gouden ketenen in Rome en de senaat te dragen of een leven als balling op de kale rots van Seriphus of op de bevroren oevers van de Donau te slijten, zijn lot in stille wanhoop af.* Verzet bieden was noodlottig en vluchten was onmogelijk. Aan alle kanten was hij omgeven door immense stukken zee en land, die hij nooit kon hopen over te steken zonder te worden ontdekt en gegrepen en aan zijn geïrriteerde meester te worden overgedragen. Aan gene zijde van de grenzen vond zijn angstige blik niets dan de oceaan, onherbergzame woestijnen, vijandige barbaarse stammen met woeste manieren die een onbekende taal spraken, of afhankelijke koningen, die graag bereid zouden zijn de bescherming van de keizer te kopen door een verfoeilijke vluchteling op te offeren.** ‘Waar je ook bent,’ zei Cicero tegen de verbannen Marcellus, ‘vergeet nooit dat je je overal in het machtsgebied van de veroveraar bevindt.’

* Seriphus was een klein, rotsachtig eiland in de Egeïsche Zee, welks inwoners werden veracht vanwege hun onwetendheid en achterlijkheid. De plek waar Ovidius in ballingschap leefde is welbekend door zijn terechte maar weinig manmoedige jammerklachten. Het schijnt dat hij slechts bevel heeft gekregen Rome binnen een bepaald aantal dagen te verlaten en zich naar Tomi te begeven. Bewakers en cipiers waren niet nodig.

** Onder Tiberius trachtte een Romeinse ridder eens naar de Parthen te vluchten. Hij werd in de zee-engte bij Sicilië aangehouden, maar zijn voorbeeld scheen zo weinig gevaar op te leveren dat de meest jaloerse van alle tirannen het niet de moeite waard achtte hem te straffen.

Hoofdstuk 1

DE OMVANG VAN HET ROMEINSE RIJK EN DE
ALGEMENE IDEE DIE ERAAN TEN GRONDSLAG LAG

De Romeinen hadden hun belangrijkste veroveringen gedaan tijdens de republiek, en de keizers hadden er in meerderheid genoeg genomen de grondgebieden te behouden die door het beleid van de senaat, de actieve wedijver tussen de consuls en het enthousiasme van het volk voor militair optreden waren verworven. De eerste zeven eeuwen hadden in het teken gestaan van een snelle opeenvolging van triomfen, maar Augustus viel de taak te beurt het ambitieuze plan tot onderwerping van de hele wereld op te geven en de bestuursorganen een geest van matiging bij te brengen. Omdat hij op grond van zijn temperament en de omstandigheden toch al tot vrede was geneigd kwam hij gemakkelijk tot de conclusie dat Rome, gezien de verheven positie die het op dat moment innam, veel minder te hopen dan te vrezen had van de wisselvalligheid der wapenen en dat oorlogvoering in verre gebieden met de dag moeilijker werd, dat de uitslag twijfelachtiger werd, dat het lastiger werd de veroverde bezittingen vast te houden en dat ze bovendien minder opleverden. De ervaringen die Augustus zelf had opgedaan droegen het hunne bij tot deze heilzame overwegingen en overtuigden hem er ten slotte van dat het hem geen enkele moeite zou kosten met behoedzaam doch energiek optreden de meest vreeswekkende barbaren tot iedere concessie te bewegen die voor de veiligheid of waardigheid van Rome was vereist. In plaats van zichzelf en zijn legioenen bloot te stellen aan de pijlen van de Parthen bewerkstelligde hij via een eervol verdrag de teruggave van de standaards en gevangenen die na de nederlaag van Crassus waren buitgemaakt.

Zijn generaals ondernamen tijdens het eerste deel van zijn regeerperiode een poging tot onderwerping van Ethiopië en Arabia Felix. Ze marcheerden bijna vijftienhonderd kilometer naar het tropische zuiden, maar het hete klimaat schrikte de invallers al snel af en beschermde de weinig oorlogszuchtige inwoners van die afgelegen gebieden. De noordelijke landen van Europa waren de kosten en inspanningen van verovering nauwelijks waard. De wouden en moerassen van Duitsland wemelden van een onverschrokken volk van barbaren die het leven verachtten als het niet in vrijheid kon worden geleid, en hoewel ze bij de eerste aanval schijnbaar waren bezweken onder het gewicht van de Romeinse macht, heroverden ze, door

een schitterende wanhoopsdaad, al snel hun onafhankelijkheid en herinnerden Augustus hiermee aan de wisselvalligheden der fortuin. Na het overlijden van deze keizer werd in de senaat zijn testament in het openbaar voorgelezen. Zijn opvolgers liet hij als waardevolle erfenis het advies na het rijk te beperken tot de grenzen die de natuur het als permanente bolwerken en scheidslijnen scheen te hebben geschonken: in het westen de Atlantische Oceaan, de Rijn en de Donau in het noorden, de Eufraat in het oosten en in het zuiden de zandwoestijnen van Arabië en Afrika.

Voor de rust van de mensheid was het een fortuinlijke omstandigheid dat het gematigde stelsel dat door de wijze Augustus werd aanbevolen beantwoordde aan de angsten en zonden van zijn directe opvolgers. In beslag genomen door de jacht op genot of de uitoefening van tirannie vertoonden de eerste Caesaren zich zelden bij de legers of in de provincies; bovendien waren ze niet geneigd toe te staan dat de triomfren die ze als gevolg van hún indolentie niet behaalden, wél door hun daadkrachtige en moedige vertegenwoordigers konden worden geboekt. Militaire faam werd voor een onderdaan als een vrijpostige inbreuk op het keizerlijk prerogatief beschouwd en het werd de plicht, en ook het belang, van iedere Romeinse generaal de aan zijn zorg toevertrouwde grenzen te bewaken zonder veroveringen te willen doen, die voor hemzelf immers niet minder noodlottig konden blijken dan voor de overwonnen barbaren.

De enige gebiedsuitbreiding die het Romeinse Rijk gedurende de eerste eeuw van de christelijke tijd onderging betrof de provincie Brittannië. In dit enige geval lieten de opvolgers van Caesar en Augustus zich verleiden het voorbeeld van de eerste in plaats van het gebod van de laatste te volgen. De omstandigheid dat Brittannië vlak bij Gallië lag leek om gewapend optreden te vragen; het verlokkelijke, zij het dubieuze gerucht dat er op parels werd gevist wekte hun begeerte, en aangezien Brittannië als een afzonderlijke en geïsoleerde wereld werd beschouwd, vormde deze verovering nauwelijks een uitzondering op de procedure die men bij ingrijpen op het vasteland in het algemeen in acht nam. Na een oorlog van ongeveer veertig jaar, die werd begonnen door de meest stompzinnige, voortgezet door de meest besluiteloze en beëindigd door de meest bedeesde van alle keizers, werd veruit het grootste deel van het eiland onder het Romeinse juk gebracht. De verschillende Britse stammen werden gekenmerkt door heldhaftigheid zonder duidelijke gedragslijn en door een liefde voor vrijheid zonder een geest van eenheid. Ze namen met woestevurigheid de wapenen op en legden ze met een wilde inconsistentie weer neer of richtten ze op elkaar, en omdat ze ieder afzonderlijk vochten werden ze een voor een onderworpen. Noch de kracht van Caractacus noch de wanhoop van Boadicea noch het fanatisme van de druïden kon de onderwerping van hun land voorkomen of iets uitrichten tegen de gestage opmars van de keizerlijke generaals, die de nationale glorie hooghielden op het moment dat de troon in opspraak werd gebracht door de zwakste of verdorvenste leden der mensheid. Juist toen Domitianus, die in zijn paleis onder huisarrest stond, de terreur die hij zelf in leven had geroepen aan den lijve ondervond, versloegen zijn legioenen onder commando van de deugdzaame Agricola de verzamelde legermacht van de Caledoniërs aan de voet van de Gram-

pian Mountains en droegen zijn vloten, die zich in onbekende en gevaarlijke contreien op verkenning waagden, de Romeinse adelaar naar iedere uithoek van het eiland. De verovering van Brittannië werd reeds als afgerond beschouwd, en Agricola koesterde het plan zijn succes te voltooien en veilig te stellen met de makkelijke onderwerping van Ierland, waarvoor hij slechts één legioen en een stuk of wat hulp-troepen nodig dacht te hebben. Het westelijke eiland zou tot een waardevolle bezitting kunnen worden omgesmeed, en de Britten zouden hun ketenen met des te minder weezin dragen als het perspectief en het voorbeeld van vrijheid overal over de kim zouden verdwijnen.

De grote verdiensten van Agricola werden echter al snel aanleiding tot zijn verwijdering uit de regering van Brittannië, waardoor dit rationele, zij het veelomvattende veroveringsplan voorgoed werd gefrustreerd. Voor zijn vertrek had de beoehdame generaal niet alleen voor grondgebied maar ook voor veiligheid gezorgd. Hij had gemerkt dat het eiland door twee tegenover elkaar gelegen inhammen, die nu de Friths of Scotland heten, vrijwel geheel in twee ongelijke delen werd verdeeld. Over de hiertussen gelegen landengte van ongeveer zestig kilometer had hij een reeks militaire kampementen aangelegd die daarna, tijdens de regering van Antoninus Pius, werden versterkt en met elkaar verbonden door een wal van aarde die op een stenen fundering rustte. Deze muur van Antoninus, die dicht langs de hedendaagse steden Edinburgh en Glasgow loopt, werd tot grens van de Romeinse provincie verklaard. De inheemse Caledoniërs behielden in het uiterste noorden van het eiland hun wilde onafhankelijkheid, die ze niet minder aan hun armoede dan aan hun heldhaftigheid dankten. Hun invallen in Romeins gebied werden regelmatig afgeslagen en afgestraft, maar hun land is nooit onderworpen. De meesters over de fraaiste en rijkste klimaatgebieden van de wereldbol wendden zich vol minachting af van de sombere heuvels die door winterstormen werden geteisterd, van meren die door een blauwe mist aan het zicht werden onttrokken en van de koude en eenzame heidevelden, waar in de bossen door een troep naakte barbaren op herten werd gejaagd.

Zo lagen van de dood van Augustus tot de troonsbestijging van Trajanus de grenzen van het Romeinse Rijk en dit waren in deze periode de uitgangspunten van de keizerlijke politiek. Trajanus, een deugdzaam en actief vorst, had een opleiding tot soldaat gehad en beschikte over de talenten van een generaal. De vredige toestand onder zijn voorgangers werd nu onderbroken door episoden van oorlog en verovering, en de legioenen kregen na lange tijd weer een militaire keizer aan het hoofd. De eerste wapenfeiten van Trajanus waren gericht tegen de Daciërs, een weergaloos oorlogszuchtig volk dat aan de overkant van de Donau woonde en tijdens de regering van Domitianus ongestraft de majesteit van Rome had beledigd. Ze paarden de kracht en vurigheid van barbaren aan een minachting voor het leven, die ze ontleenden aan een sterke overtuiging van de onsterfelijkheid van de ziel, die na de dood van de mens verhuisde. Decebalus, de Dacische koning, beschouwde zichzelf als een rivaal die Trajanus niet onwaardig was; bovendien twijfelde hij geen moment aan zijn eigen fortuin en die van zijn volk, tot hij, zo verrieden zijn vijanden, iedere reserve aan moed en mogelijkheden had uitgeput. Deze memorabele oorlog

duurde, met een heel korte opschorting van de vijandelijkheden, vijf jaar, en aangezien de keizer ongehinderd de hele macht van de staat in het veld kon brengen eindigde de oorlog met een volledige onderwerping van de barbaren. De nieuwe provincie Dacia, die een tweede uitzondering op de geboden van Augustus vormde, had een grens ter lengte van ongeveer tweeduizend kilometer. De natuurlijke grenzen van het gebied waren de Dnjestr, de Theiss ofwel Tibiscus, de Neder-Donau en de Euxinische Zee. De sporen van een militaire weg die van de oevers van de Donau naar de omgeving van Bender leidt – een plek die in de moderne geschiedenis befaamd is geworden en de huidige grens tussen het Turkse en het Russische Rijk – zijn nog altijd zichtbaar.

Trajanus was erg op roem belust, en zolang de mensheid meer waardering heeft voor vernietigers dan voor weldoeners, zal de zucht naar militaire glorie de zonde van ook de meest verheven persoonlijkheden zijn. De lofprijzingen aan het adres van Alexander, die door een reeks dichters en historici waren overgeleverd, hadden bij Trajanus een gevaarlijke neiging tot navolging doen postvatten. Net zoals Alexander ondernam de Romeinse keizer een expeditie tegen de volkeren van het Oosten, maar hij klaagde zuchtend dat hij op zijn gevorderde leeftijd nauwelijks de hoop kon koesteren de faam van de zoon van Philippus te evenaren. Niettemin boekte Trajanus snelle en oogverblindende successen, hoe vergankelijk ze ook waren. De gedegeneerde Parthen, die verscheurd werden door interne onenigheid, vluchtten voor zijn legers. Triomferend trok hij stroomafwaarts langs de Tigris, van de Armeense bergen tot aan de Perzische Golf. Hij genoot de eer de eerste, en ook de laatste, Romeinse generaal te zijn die ooit deze verre zee bevoer. Zijn vloten verwoestten de kusten van Arabië, en Trajanus vleide zich met de ijdele gedachte dat hij de grenzen van India naderde. Iedere dag ontving de verbijsterde senaat berichten dat weer nieuwe persoonlijkheden en nieuwe volkeren zijn heerschappij hadden erkend. De vergadering kreeg te horen dat de koningen van Bosphorus, Colchis, Iberia, Albania en Osrhoëne en zelfs de monarch van de Parthen in persoon hun diadeem uit handen van de keizer hadden aanvaard, dat de onafhankelijke stammen in de Medische en Carduchische heuvels om zijn bescherming hadden gesmeekt en dat de rijke landen Armenië, Mesopotamië en Assyrië als provincie bij het rijk waren gevoegd. De dood van Trajanus wierp echter al spoedig een schaduw over deze schitterende vergezichten, en men had alle recht te vrezen dat zovele verre volkeren het juk, dat ze niet gewend waren, zouden afschudden zodra ze niet meer in bedwang werden gehouden door de sterke hand die het in hun nek had gelegd.

Een oeroude traditie wilde dat toen een van de koningen van Rome het Capitool stichtte, de god Terminus (onder wie de grenzen ressorteerden en die volgens de gewoonte van die tijd als een grote steen werd uitgebeeld) als enige van alle ondergeschikte goden had geweigerd zijn plaats af te staan aan Jupiter zelf. Uit deze kopigheid was toen een positieve conclusie getrokken, want ze werd door de waarzeggers geïnterpreteerd als een zeker voorteken dat de grenzen van het Romeinse machtsgebied nimmer zouden krimpen. Gedurende tal van eeuwen zorgde deze voorspelling, zoals te doen gebruikelijk, voor haar eigen verwezenlijking. Terminus

mocht zich dan verzet hebben tegen de majesteit van Jupiter, hij onderwierp zich wel aan het gezag van keizer Hadrianus. De eerste maatregel die deze nam zodra hij met regeringsmacht was bekleed, was het opgeven van alle oostelijke veroveringen van Trajanus. Hij herstelde het recht van de Parthen een eigen onafhankelijke soeverein te kiezen, trok de Romeinse garnizoenen terug uit de provincies Armenia, Mesopotamia en Assyria, en bepaalde geheel in overeenstemming met de voorschriften van Augustus dat de Eufraat de grens van het Rijk zou zijn. Wantrouwende geesten, die het openbare optreden en de particuliere motieven van vorsten argwanend bezien, hebben de handelwijze van Hadrianus, die toch ook een gevolg zou kunnen zijn van zijn wijsheid en gematigdheid, aan jaloezie toegeschreven. Het grillige karakter van deze keizer, die beurtelings tot de laagste en meest genereuze gevoelens in staat was, zou deze houding enigszins kunnen rechtvaardigen. Hadrianus kon de superioriteit van zijn voorganger echter nauwelijks duidelijker laten uitkomen dan door op deze wijze toe te geven dat hij niet was opgewassen tegen de taak de veroveringen van Trajanus te verdedigen.

De martiale en ambitieuze mentaliteit van Trajanus vormde een heel uitzonderlijk contrast met de gematigdheid van zijn opvolger. De rusteloze activiteit van Hadrianus was niet minder opmerkelijk als we haar vergelijken met de zachtmoedige kalmte van Antoninus Pius. Het leven van eerstgenoemde was een vrijwel permanente reis, en aangezien hij de uiteenlopende talenten van soldaat, staatsman en geleerde bezat, kon hij zijn nieuwsgierigheid bevredigen door zich gewoon van zijn taken te kwijten. Onverschillig voor de wisseling van seizoenen en klimaten reisde hij nooit anders dan te voet en blootshoofds door de sneeuw van Caledonia en de gloeiendhete vlakten van Opper-Egypte; er was geen provincie in het Rijk die tijdens zijn regering niet met de aanwezigheid van de monarch werd vereerd. Het kalme leven van Antoninus Pius speelde zich daarentegen in de boezem van Italië af, en gedurende de drieëntwintig jaar dat hij het openbaar bestuur waarnam reikte de langste reis van deze beminnelijke vorst niet verder dan van zijn paleis in Rome tot zijn buitenverblijf, zijn villa in Lanuvia.

Ondanks dit verschil in persoonlijk gedrag werd het algemene stelsel van Augustus door Hadrianus en de twee Antonijnen in dezelfde mate overgenomen en op eenzelfde wijze ten uitvoer gelegd. Ze hielden vast aan het voornemen de waardigheid van het Rijk in stand te houden zonder te proberen de grenzen van het gebied naar buiten te verleggen. Ze dongen met ieder fatsoenlijk middel naar de vriendschap van de barbaren en trachtten de mensheid ervan te overtuigen dat de macht van Rome, die inmiddels de verzoeking van verdere veroveringen was ontgroeid, uitsluitend door liefde voor orde en rechtvaardigheid werd gemotiveerd. Gedurende een lange periode van drieënveertig jaar werden hun heilzame inspanningen met succes bekroond, en afgezien van enkele onbeduidende schermutselingen, die voor de grenslegioenen een goede oefening waren, boden de regeerperioden van Hadrianus en Antoninus Pius een redelijk vooruitzicht op universele vrede. De naam Rome werd onder de meest afgelegen volkeren ter aarde vereerd. De meest woeste barbaren onderwierpen hun geschillen regelmatig aan het oordeel van de keizer, en van een historicus uit die tijd vernemen we dat hij met eigen ogen had

gezien dat sommige gezanten niet het eerbewijs ontvingen waarvoor ze waren gekomen, namelijk toegelaten te worden tot de rijen van Romeinse onderdanen.

Hier is een overzicht van de strijdkrachten en de provincies weggelaten.

De algemene idee van het Romeinse Rijk

Deze lange opsomming van provincies, waarvan de verbrokkelde fragmenten nu tot evenzovele machtige koninkrijken zijn uitgegroeid, zou ons er bijna toe kunnen brengen de antieken hun ijdelheid of onwetendheid te vergeven. Verblind door de geweldige zwier, de onweerstaanbare kracht en de oprechte of geveinsde gematigdheid van de keizers begonnen ze onwillekeurig minachting te koesteren voor de verderweg gelegen landen die hun barbaarse onafhankelijkheid hadden mogen behouden of vergaten ze soms ook hun bestaan; geleidelijk aan veroorloofden ze zich zelfs het onderscheid tussen de Romeinse monarchie en de rest van de wereld uit het oog te verliezen. Zowel het temperament als de kennis van een moderne historicus vereist echter een soberder en preciezere taal. Hij zou de lezer een adequater beeld van de grootheid van Rome kunnen geven als hij opmerkte dat het rijk van oost naar west, van de muur van Antoninus en de noordelijke grenzen van Dacia tot het Atlasgebergte en de kreeftskeerkring, meer dan drieduizend kilometer mat, dat de lengte, van de Westelijke Oceaan tot aan de Eufraat, meer dan viereenhalfduizend kilometer bedroeg, dat het in het gunstigste deel van de gematigde zone lag, tussen de vierentwintigste en zesenvijftigste noorderbreedtegraad en dat het geacht werd meer dan vier miljoen vierkante kilometer te beslaan, voor het grootste deel vruchtbaar en goedbewerkt land.

Hoofdstuk 2

DE EENHEID EN INTERNE VOORSPOED VAN HET ROMEINSE RIJK. DE PROVINCIES EN MONUMENTEN. VERBETERING VAN DE LANDBOUW

De grootheid van Rome dienen we niet uitsluitend te beoordelen aan de hand van de snelheid of omvang van zijn veroveringen. De soeverein over de Russische woestijnen zwaait de scepter over een groter deel van de aarde. In de zevende zomer na de oversteek van de Hellespont had Alexander de Macedonische overwinningsteken op de oever van de Hyphasis opgericht. Minder dan een eeuw later trokken de onweerstaanbare Djengis en zijn Mongoolse vorsten wreed en vernietigend op en breidden hun vergankelijke rijk uit van de Chinese Zee tot de grenzen van Egypte en Duitsland. Aan de stichting en instandhouding van het solide bouwwerk van de Romeinse macht was echter de wijsheid van eeuwen te pas gekomen. De gehoorzame provincies van Trajanus en de Antonijnen werden door wetten verenigd en met kunstwerken verfraaid. Van tijd tot tijd leden ze misschien onder willekeurig machtsmisbruik van een lokale gezagsdrager, maar het algemene regeerprincipe was wijs, eenvoudig en weldadig. Ze bleven de godsdienst van hun voorouders belijden terwijl ze wat de toekenning van bestuursambten en beloningen betrof in redelijke stappen op voet van gelijkheid met hun overwinnaars kwamen te staan.

I. Het beleid van de keizers en de senaat werd, voor zover het godsdienstige kwesties betrof, gelukkigerwijs gesteund door de overwegingen van het verlichte en door de gewoonten van het bijgelovige deel van hun onderdanen. De uiteenlopende manieren waarop in de Romeinse wereld godsdienst werd beleden werden door de bevolking alle als even waar, door de filosofen als even onwaar en door de magistraten als even nuttig beschouwd. En zo resulteerde tolerantie niet alleen in wederzijdse toegeeflijkheid maar zelfs in godsdienstige eendracht.

Het bijgeloof van het volk werd niet verduisterd door enige vorm van theologische naijver en evenmin was het ingesnoerd in de ketenen van enig speculatief systeem. De gelovige polytheïst erkende, hoe diep hij ook aan zijn nationale riten was gehecht, onvoorwaardelijk de verschillende godsdiensten op aarde. Angst, dankbaarheid en nieuwsgierigheid, een droom of een voorteken, een merkwaardig incident of een verre reis stelden hem mentaal voortdurend in staat zich nieuwe geloofsartikelen eigen te maken en de lijst van zijn beschermgoden en -godinnen uit te breiden. Door het dunne weefsel van heidense mythologie werden van elkaar ver-

schillende, maar geen conflicterende draden gesponnen. Zodra men aanvaardde dat wijzen en helden die voor hun land hadden geleefd of waren gestorven, tot een machtspositie of onsterfelijkheid werden verheven, werd door eenieder erkend dat ze zo niet de aanbidding dan toch wel de eerbied van de hele mensheid verdienden. De godheden van duizend bossen en duizend stromen behielden in alle rust hun plaatselijke en eigen invloed, en de Romein die de gramschap van de Tiber trachtte te voorkomen kon zich ook geen grappen veroorloven over de Egyptenaar die de goedertieren geest van de Nijl zijn offers bracht. De zichtbare krachten der Natuur, de planeten en de elementen waren in het hele universum dezelfde. De onzichtbare bestierders van de morele wereld werden onvermijdelijk overal in dezelfde fictionele en allegorische vorm gegoten. Iedere deugd, en iedere zonde, kreeg zijn goddelijke vertegenwoordiger, iedere vorm van kunst en beroep zijn beschermheilige, wiens of wier attributen in het duisterste verleden en de verste landen op eenzelfde wijze een weerspiegeling waren van hun vereerders. Een republiek van goden met zulke uiteenlopende temperamenten en gerichtheden behoefde, om welk stelsel het ook ging, de matigende hand van een opperste scheidsrechter die, naarmate de kennis en verering van de mensen toenamen, geleidelijkaan de verheven volmaaktheid van Eeuwige Vader en Almachtige Monarch kreeg toegemeten. De mentaliteit in de oudheid was zo zachtaardig dat de volkeren minder letten op de verschillen dan op de overeenkomsten tussen hun manieren van godsdienstbeoefening. Als de Grieken, de Romeinen en de barbaren zich rond hun respectieve altaren verzamelden, viel het hun niet moeilijk zichzelf ervan te overtuigen dat ze, zij het onder verschillende namen en met verschillende rituelen, dezelfde godheden aanbaden. De elegante mythologie van Homerus verleende het polytheïsme van de antieke wereld een fraaie en bijna regelmatige vorm.

De Griekse filosofen leidden hun moraalleer eerder uit de aard van de mens dan uit die van God af. Ze beschouwden het Goddelijke echter als een heel wonderlijk en belangrijk object voor speculaties, en op hun diepzinnige zoektocht gaven ze blijk van alle kracht en zwakte van het menselijk begrip. Van de vier beroemdste scholen trachtten de stoïci en de platonisten de conflicterende neigingen van ratio en vroomheid met elkaar te verzoenen. Ze hebben ons de schitterendste bewijzen van het bestaan en de volmaaktheden van de eerste nagelaten, maar aangezien ze niet in staat waren zich een beeld van de schepping van de materie te vormen, onderscheidden schepper en schepping zich in de stoïcijnse filosofie niet voldoende van elkaar, terwijl – het andere uiterste – de Spirituele God van Plato en zijn leerlingen eerder iets van een idee dan van iets tastbaars weghad. De standpunten van de academici en de epicuristen hadden een minder godsdienstig karakter, maar terwijl de bescheiden wetenschappelijke opstelling van eerstgenoemden hen tot twijfelen aanzette, voelden de laatstgenoemden zich door hun positieve onwetendheid genoopt het bestaan van een Opperste Heerser te ontkennen. De mentaliteit van onderzoeksbereidheid, die door wedijver werd aangemoedigd en door vrijheid werd geschraagd, had de filosofieeermeesters die als zodanig optraden verdeeld over een scala van concurrerende sekten, maar de ongeschoolde jongeren die zich uit alle windstreken naar Athene en andere zetels van kennis in het Romeinse Rijk bega-

ven, kregen zonder uitzondering op iedere school te horen dat ze de godsdienst van de massa dienden te verwerpen en verachten. Hoe kon een filosoof immers de loze verhalen van de dichters en de onsamenhangende overleveringen uit de oude tijd als goddelijke waarheden aanvaarden? Of de onvolmaakte wezens die hij had veracht als het mensen waren geweest als goden aanbidden? Cicero nam niet de moeite tegen dergelijke onwaardige tegenstanders de wapenen der rede en welsprekendheid op te nemen. De satire van Lucianus was hiervoor veel adequater en ook effectiever. We kunnen er zeker van zijn dat een schrijver die in contact stond met de wereld het nooit zou hebben gewaagd de goden van zijn land aan de lachlust van het publiek bloot te stellen als dezen niet al het onderwerp van heimelijke verachting van de beschaafde en verlichte lagen van de bevolking waren geweest.

In weerwil van de modieuze ongodsdienstigheid die het tijdvak van de Antonijnen domineerde, werden zowel de activiteiten van de priesters als het geloof van het volk voldoende gerespecteerd. In hun geschriften en gesprekken hadden de filosofen van de oudheid de onafhankelijke waardigheid van de rede gepostuleerd; ze hadden hun optreden echter ondergeschikt gemaakt aan de voorschriften van de wet en de gewoonten. Terwijl ze met een meedogende en toegeeflijke glimlach de uiteenlopende dwalingen van het gepeupel bezagen volvoerden ze vol ijver de ceremoniën van hun vadersen, bezochten vroom de tempels der goden en verhulden soms zelfs, als ze zich verwaardigden een rol te spelen in het theater van het bijgeloof, de gevoelens van de atheïst onder het gewaad van de priester. Verstandelijke mensen met een dergelijke instelling waren nauwelijks geneigd met elkaar slaags te raken over hun respectieve religies of erediensten. Het was hun om het even welke gedaante de dwaasheid van de massa wilde aannemen en ze benaderden met dezelfde innerlijke verachting en dezelfde uiterlijke eerbied het altaar van de Lybische, de Olympische of de Capitoolijnse Jupiter.

Het is niet makkelijk zich voor te stellen op grond van welke motieven zich een geest van vervolging in de Romeinse bestuursorganen kon nestelen. Bij de magistraten kon het geen kwestie zijn van blinde doch oprechte dweepzucht, want de magistraten waren zelf filosoof, en de scholen van Athene hadden de senaat haar wetten geschonken. Evenmin is het denkbaar dat ze werden gemotiveerd door ambitie of inheligheid, aangezien de wereldse en godsdienstige macht in dezelfde hand berustten. De priesters werden uit de meest gerenommeerde senatoren gekozen en het ambt van opperpriester werd steeds door de keizers zelf uitgeoefend. Ze kenden de voordelen van een nauw met de civiele regering verbonden godsdienst, en schatten deze naar waarde. Ze moedigden de openbare godsdienstige feestelijkheden aan omdat deze een humaniserende invloed hadden op de gedragingen van het volk. Ze beoefenden de kunst der waarzeggerij omdat het een handig beleidsinstrument was en ze gingen uit van de nuttige overtuiging dat, hetzij in dit leven hetzij in het hierna maals, de misdaad van meened zeker door de wrekende goden zou worden bestraft, want dit was immers de sterkste band die de maatschappij bijeenhield. Ze erkenden dus in algemene zin de voordelen van godsdienst, maar waren er evenzeer van overtuigd dat de verschillende manieren van godsdienstbeleving alle een even heilzame werking hadden en dat in elk land die vorm van godsdienst die door tijd en erva-

ring was gesanctioneerd, het best aan het klimaat en de inwoners was aangepast. Als gevolg van de hebzucht en hoogontwikkelde smaak van de overwinnaars waren de overwonnen volkeren heel dikwijls de elegante beelden van hun goden en de rijke versieringen van hun tempels kwijtgeraakt, maar bij de uitoefening van de godsdienst die ze van hun voorouders hadden geërfd, ervoeren ze zonder uitzondering de toegevendheid, en zelfs bescherming, van de Romeinse veroveraars. De provincie Gallië lijkt, en inderdaad niet meer dan dat, een uitzondering op deze universele verdraagzaamheid. Onder het schijnbaar oprechte voorwendsel het mensenoffer af te willen schaffen maakten de keizers Tiberius en Claudius een einde aan de macht der druïden, maar de priesters zelf, hun goden en hun altaren bleven in vredige obscuriteit voortbestaan tot het heidendom uiteindelijk was uitgeroeid.

Rome, de hoofdstad van een grote monarchie, was permanent gevuld met onderdanen en vreemdelingen uit alle windstreken, die allen de belangrijkste vormen van godsdienst van hun land van herkomst introduceerden en beleden. Iedere stad in het rijk had het volste recht haar oude ceremoniën in zuivere vorm te handhaven, en de Romeinse senaat gebruikte af en toe zijn voorrechten om deze onderdamping in vreemde ritën een halt toe te roepen. Het Egyptische bijgeloof, het verachtelijkste en meest abjecte van alle, werd regelmatig verboden, de tempels van Serapis en Isis werden vernietigd en hun aanbidders werden uit Rome en Italië verbannen. Het vuur van het fanatisme won het echter van de halfhartige en zwakke pogingen van het openbaar bestuur. De ballingen keerden terug, de gelovigen vermenigvuldigden zich, de tempels werden in steeds grotere pracht opnieuw opgebouwd en Isis en Serapis namen ten langen leste hun plaats in tussen de Romeinse goden. Deze toegevendheid betekende niet dat men de oude uitgangspunten van het beleid had laten varen. In de tijd dat het gemenebest in zijn zuiverste staat verkeerde waren Cybele en Aesculapius al door plechtige gezantschappen naar Rome genood en het was de gewoonte de beschermgoden van belegerde steden te paaien met de belofte dat ze in Rome grotere eerbewijzen zouden ontvangen dan in hun eigen land. Rome groeide geleidelijk uit tot de gemeenschappelijke tempel van zijn onderdanen, en de vrijheden die de stad bood werden alle goden van de mensheid gegund.

II. Het starre beleid ter instandhouding van het zuivere bloed van de oorspronkelijke inwoners zonder vreemde vermenging, had de ontwikkeling van Athene en Sparta tot stilstand gebracht en uiteindelijk tot de ondergang van deze steden geleid. Het eerzuchtige Rome offerde daarentegen zijn ijdelheid op aan zijn ambities en achtte het behalve wijzer ook respectabel de deugden en verdiensten van anderen ten eigen bate over te nemen, waar deze ook werden aangetroffen: onder slaven of vreemdelingen, vijanden of barbaren. Tijdens de grootste bloeiperiode van het Atheense gemenebest was het aantal inwoners geleidelijk van ongeveer dertig naar eenentwintigduizend gedaald. Als we de groei van de Romeinse republiek bestuderen zien we echter dat het aantal burgers, dat tijdens de eerste volkstelling onder Servius Tullius niet meer dan 83 000 had bedragen, ondanks de voortdurende aderlatingen als gevolg van oorlogen en kolonisering, voor het begin van de Sociale Oorlog was uitgegroeid tot 463 000 man die in dienst van hun vaderland de wa-

pens konden opnemen. Toen de bondgenoten van Rome eenzelfde aandeel in de hoge ambten en voorrechten opeisten, gaf de senaat de voorkeur aan de wisselvalligheden der wapenen boven een smadelijke concessie. De Samnieten en Lucaniërs boetten zwaar voor hun onbezonnenheid, maar de rest van de Italiaanse staten werd, naarmate ze successievelijk weer hun plicht gingen doen, toegelaten tot de boezem van de republiek en leverde al snel een bijdrage tot de vernietiging van de vrijheid van het openbare leven. Onder een democratische regering oefenen de burgers de soevereine macht uit, en die macht zal aanvankelijk worden misbruikt en later verloren gaan als hij aan een onbeheersbaar grote massa wordt toegekend. Toen de volksbijeenkomsten door het keizerlijk bestuur waren afgeschaft onderscheidde de overwinnaars zich echter uitsluitend nog van de onderworpen volkeren doordat ze de eerste en meest eerbiedwaardige categorie onderdanen vormden, en de groei van hun aantal bracht, hoe snel hij ook verliep, niet meer dezelfde gevaren met zich mee. Toch beschermden de verstandigste vorsten, die de uitgangspunten van Augustus overnamen, op de striktst mogelijke wijze de waardigheid van de benaming 'Romein', en verbreedden de vrijheden van de stad in een dosering die tegelijkertijd behoedzaam en vrijgevig was.

Tot het moment dat de voorrechten der Romeinen geleidelijk aan tot alle inwoners van het rijk waren uitgebreid, bleef er een belangrijk onderscheid tussen Italië en de provincies bestaan. Het eerstgenoemde land werd als het centrum van publieke eenheid en de solide basis van de staatsorganisatie beschouwd. Italië eiste de eer op zoniet de geboorte- dan toch de vestigingsplaats van de keizers en de senaat te zijn. De landgoederen der Italianen waren vrijgesteld van belasting, de Italianen zelf waren vrijgesteld van de willekeurige rechtspraak van gouverneurs. Hun stedelijke bestuursorganen, gevormd naar het volmaakte model van de hoofdstad, waren, onder de directe wakende blik van de opperste macht, bekleed met de bevoegdheid de wetten uit te voeren. Van de voet van de Alpen tot de verste uithoek van Calabrië waren alle inwoners van Italië geboren burgers van Rome. De minder belangrijke verschillen tussen hen werden weggevaagd, en onmerkbaar smolten ze samen tot één grote natie, verenigd door taal, omgangsvormen en burgerlijke instellingen, totdat ze samen een machtig rijk vormden. De republiek glorieerde in haar genereuze politiek en werd dikwijls beloond met de deugden en diensten van haar aangenomen zonen. Als de republiek de eretitel 'Romein' altijd was blijven reserveren voor de oude families die binnen de muren van Rome woonden, zou deze onsterfelijke betiteling het zonder enkele van zijn fraaiste sierstukken hebben moeten stellen. Vergilius was afkomstig uit Mantua, Horatius heeft altijd gearzeld of hij zichzelf Apuliër of Lucaniër moest noemen, en in Padua vond men een historicus die de eer waardig werd geacht de majestueuze reeks overwinningen van de Romeinen te boekstaven. De patriottische familie der Cato's was afkomstig uit Tusculum en het stadje Arpinum eiste de dubbele eer op Marius en Cicero te hebben voortgebracht, van wie we de eerste, na Romulus en Camillus, de Derde Stichter van Rome mogen noemen en van wie de tweede zijn land eerst behoedde voor de plannen van Catilina en het vervolgens in staat stelde met Athene om de erepalm voor welsprekendheid te wedijveren.

De provincies

De provincies van het rijk (zoals ze in het voorgaande hoofdstuk zijn beschreven) kenden geen enkele openbare macht of constitutionele vrijheid. Wat Etruria, Griekenland en Gallië betrof was het de eerste zorg van de senaat over te gaan tot de ontbinding van die gevaarlijke confederaties die de mensheid hadden geleerd dat de Romeinse wapenen weliswaar het pleit wonnen als de tegenstander verdeeld was, maar dat er weerstand aan kon worden geboden door eenheid. De vorsten van deze gebieden, die als blijk van dankbaarheid of generositeit een tijdlang een onzekere scepter hadden mogen vasthouden, werden onttroond zodra ze de hun toegewezen taak hadden vervuld en de overwonnen volkeren onder het juk hadden geleid. De vrije staten en steden die de zaak van Rome hadden omhelsd werden met een formeel bondgenootschap beloofd en zakten uiteindelijk stap voor stap terug in een staat van echte slavernij. Het openbaar gezag werd overal door de vertegenwoordigers van de senaat en de keizers uitgeoefend, en dit gezag had een absoluut karakter en werd niet gecontroleerd. De heilzame bestuurlijke uitgangspunten die de vrede en volgzzaamheid van Italië hadden verwezenlijkt werden echter ook in de verst gelegen veroveringen toegepast. In de provincies werd langzamerhand via twee methoden een volk van Romeinen gevormd: door de introductie van kolonies en door de toelating van de trouwste en verdienstelijke inwoners van de provincie tot de vrijheden die het burgerschap van Rome bood.

‘Waar de Romein ook gebied verovert, hij woont er’ is een zeer juiste opmerking van Seneca, die door de geschiedenis en de ervaring wordt bevestigd. De oorspronkelijke inwoners van Italië, die door het vooruitzicht op genietingen of eigenbelang werden aangetrokken, haastten zich te profiteren van de voordelen die de veroveringen boden, en we mogen opmerken dat er ongeveer veertig jaar na de onderwerping van Asia op het wrede bevel van Mithradates op één dag tachtigduizend Romeinen werden afgeslacht. Deze vrijwillige ballingen hielden zich voornamelijk bezig met handel, landbouw en belastingpacht. Nadat de legioenen van de keizers echter een permanente status hadden gekregen, raakten de provincies bevolkt door een ras van soldaten, en de veteranen vestigden zich, of de beloning voor bewezen diensten nu uit grond of geld bestond, gewoonlijk samen met hun familie in het land waar ze op eervolle wijze hun jeugd hadden gesleten. In het hele rijk, maar vooral in de westelijke delen, werden de vruchtbaarste gebieden en de comfortabelste plekken voor de vestiging van kolonies gereserveerd. Sommige hadden een burgerlijk, andere een militair karakter. Wat omgangsvormen en interne politiek betreft waren de kolonies een volmaakte afspiegeling van hun grote ouder, en aangezien ze al spoedig vriendschapsbanden en bondgenootschappen onderhielden met de inwoners van het betreffende land, verbreidden ze in praktijk onder hun burens een eerbied voor de naam Rome en wekten ze bij hen het verlangen na verloop van tijd te mogen delen in de eer en voordelen van het burgerschap, een verlangen waarin ze zelden werden teleurgesteld. De stedelijke eenheden gingen geleidelijk het aanzien en de pracht van de koloniën evenaren, en tijdens de regering van Hadrianus kon men het er maar niet over eens worden wie de beste positie in-

nam: de samenlevingen die gegroeid waren uit de boezem van Rome of juist die welke erin waren opgenomen. Het recht van Latium, zoals het werd genoemd, hield voor de steden waaraan het was toegekend, een gunst met een iets beperkter karakter in. Uitsluitend de magistraten verkregen na de afloop van hun bestuurstermijn de rang van Romeins staatsburger, maar aangezien deze ambten jaarlijks werden vergeven circuleerden ze na enkele jaren onder de voornaamste families. Die mensen uit de provincie die toestemming hadden in de legioenen wapens te dragen, zij die willekeurig welk openbaar ambt bekleedden, kortom allen die het publiek een dienst bewezen of blijk gaven van een persoonlijk talent, kregen als beloning een cadeau waarvan de waarde als gevolg van de toenemende vrijgevigheid van de keizers voortdurend daalde. Toch gingen zelfs in de tijd van de Antonijnen, toen de vrijheden van de stad aan het merendeel van de onderdanen waren toegekend, deze nog steeds gepaard met heel tastbare voordelen. Het grootste deel van het volk verkreeg met deze titel het voordeel dat de Romeinse wetten boden, met name waar het de belangrijke artikelen met betrekking tot huwelijk, testamenten en erfenissen betrof, en de weg naar de fortuin stond open voor iedereen die zijn aanspraken met gunsten of verdiensten kracht kon bijzetten. De kleinzonen van de Galliërs die Julius Caesar hadden belegerd bij Alesia commandeerden legioenen, regeerden provincies en werden tot de senaat in Rome toegelaten. Hun ambities raakten, in plaats van op versterking van de rust van de staat te zijn gericht, nauw verbonden met de veiligheid en grootheid ervan.

De Romeinen vonden de invloed van taal zoveel belangrijker dan nationale gebruiken dat het hun grootste zorg werd met het oprukken van hun legers het Latijn te verbreiden. De oeroude dialecten van Italië, het Sabijns, het Etruskisch, het Venetiaans, verzonken in vergetelheid, maar wat de provincies betrof gaf het Oosten minder gemakkelijk gevolg aan de stem van zijn zegevierende leermeesters dan het Westen. Dit duidelijk merkbare onderscheid gaf de twee delen van het rijk een verschillende kleur, die enigermate werd verhuld tijdens de schitterende periode dat het op het hoogtepunt van zijn welvaart verkeerde, maar dat geleidelijk aan zichtbaarder werd toen de schaduwen van de nacht neerdaalden over de Romeinse wereld. De westelijke landen werden geciviliseerd door de hand die ze had onderworpen. Zodra de barbaren zich in gehoorzaamheid hadden geschikt werd hun geest geopend voor nieuwe indrukken op het gebied van kennis of wellevendheid. De taal van Vergilius en Cicero werd, zij het onvermijdelijk in enigszins gecorrumpeerde vorm, in Afrika, Spanje, Gallië, Brittannië en Pannonië zo algemeen overgenomen dat er uitsluitend in de berggebieden of onder de boeren nog zwakke sporen van het Punische of Keltische idioom bewaard bleven. Opleiding en studie doordrongen de oorspronkelijke inwoners van die landen ongemerkt van de gevoelens en opvattingen van de Romeinen, en Italië schonk haar Latijnsprekende provinciale inwoners behalve wetten ook modeverschijnselen. Ze dongen met meer hartstocht naar de vrijheden en ambten die de staat te bieden had en verkregen deze ook gemakkelijker, ze steunden de nationale waardigheid in geschrifte en met de wapenen en brachten ten slotte in de persoon van Trajanus een keizer voort aan wie zelfs de Scipio's de voorkeur zouden hebben gegeven boven een landgenoot. De Grieken

verkeerden in een heel andere positie dan de barbaren. De Grieken waren allang beschaafd en gecorrumpeerd geraakt. Ze hadden te veel smaak om hun eigen taal op te geven en waren te ijdel om buitenlandse instellingen over te nemen. Ze klampen zich nog steeds vast aan de vooroordelen van hun voorouders nadat ze de deugden van deze laatsten waren kwijtgeraakt, en veinsden verachting voor de ongepolijste manieren van de Romeinse veroveraars terwijl ze toch tegen wil en dank eerbied hadden voor hun superieure wijsheid en macht.* De invloed van de Griekse taal en het Griekse denken was niet beperkt gebleven tot de enge begrenzingsen van dat ooit zo gevierde land. Hun rijk had zich, door kolonisering en veroveringen, van de Adriatische Zee tot de Eufraat en de Nijl uitgebreid. Azië was bedekt met Griekse steden, en de lange regeerperiode van de Macedonische koningen had in Syrië en Egypte aan de wieg van een stille revolutie gestaan. In hun statige hoven hadden deze vorsten de elegantie van Athene met de luxe van het Oosten gecombineerd, en het voorbeeld van het hof was, op nederige afstand, gevolgd door de hogere rangen van hun onderdanen. Zo was het Romeinse Rijk tussen de Latijnse en de Griekse taal onderverdeeld. Hier mogen we, wat betreft de oorspronkelijke inwoners van Syrië, en vooral van Egypte, nog een derde categorie aan toevoegen. Het gebruik van hun antieke dialecten, waardoor de rest van de mensheid van contact werd uitgesloten, had een halt toegeroepen aan de ontwikkeling van deze barbaren. De eersten werden, op grond van hun vadsige verwijfdheid, door hun overwinnaars met verachting bezien, de tweeden wekten met hun gemelijke agressiviteit hun weerzin. Deze volkeren hadden zich aan de macht van Rome onderworpen, maar begeerden of verdienden zelden de vrijheden van deze stad, en men heeft wel opgemerkt dat er na de ondergang van de Ptolemeërs meer dan tweehonderddertig jaar verstreek voordat er een Egyptenaar tot de senaat van Rome werd toegelaten.

Het is een juiste maar afgezaagde observatie dat het zegevierende Rome zelf door de Griekse kunsten werd onderworpen. De onsterfelijke schrijvers die nog steeds de bewondering van het moderne Europa wekken werden in Italië en de westelijke provincies al spoedig het favoriete onderwerp van studie en navolging. Het elegante amusement van de Romeinen mocht echter niet afdoen aan de weldoordachte grondslagen van hun beleid. Ze erkenden weliswaar de charmes van de Grieken, maar ze hielden tevens vast aan de waardigheid van de Latijnse taal, en het exclusieve gebruik van deze taal werd in zowel het burgerlijke als het militaire bestuur gehandhaafd. Beide talen kenden in het hele rijk terzelfdertijd hun eigen territorium: de eerste als het natuurlijke idioom van de wetenschap en de tweede als de juridische taal waarin openbare aangelegenheden werden geboekstaafd. Zij die zowel in de letteren als het zakenleven actief waren beheersten beide even goed, en men vond in willekeurig welke provincie vrijwel geen Romeinse onderdaan met een niet-exacte opleiding die zowel vreemd tegenover het Grieks als het Latijn stond.

* Er bestaat, geloof ik, van Dionysius tot Libanius, geen enkele Griekse criticus die melding maakt van Vergilius of Horatius. Dat ook de Romeinen goede schrijvers hadden schijnt geheel aan ze voorbij te gaan.

Als gevolg van deze ontwikkelingen versmolten de volkeren van het rijk geleidelijk met Rome en het Romeinse volk. In het centrum van iedere provincie en iedere familie bleef er echter een onfortuinlijke categorie mannen bestaan die de hele last van de samenleving droeg zonder de voordelen ervan te genieten. In de vrije staten van de oudheid waren de slaven altijd ondergeschikt geweest aan de willekeurige meedogenloosheid van het despotisme. Aan de volmaakte inrichting van het Romeinse Rijk waren eeuwen van geweld en plunderingen voorafgegaan. De slaven waren voor het grootste deel barbaarse krijgsgevangenen die tijdens de wisselvalligheden van de oorlogen bij duizenden waren gemaakt, goedkoop waren aangeschaft, gewend waren aan een onafhankelijk bestaan en ongeduldig het moment afwachtten dat ze hun ketenen konden verbreken en wraak konden nemen. Tegen dergelijke interne vijanden, wier wanhopige opstanden de republiek meer dan eens aan de rand van de ondergang hadden gebracht, schenen de strengste regelgeving en de wreedste behandeling bijna gerechtvaardigd door de allesbeheersende wet van het zelfbehoud. Toen echter de belangrijkste volkeren van Europa, Azië en Afrika onder de wetten van één soeverein waren verenigd, vloeide de bron van buitenlandse rijkdommen veel minder overvloedig en dienden de Romeinen hun toevlucht te zoeken tot de zachtaardigere doch tragere methode van voortplanting. In hun omvangrijke families, en vooral op hun landgoederen, moedigden ze huwelijken tussen hun slaven aan. Natuurlijke gevoelens, de traditie van scholing en het bezit van een afhankelijke soort eigendom waren allemaal factoren die ertoe bijdroegen dat de ontberingen van de slavernij enigszins werden verlicht. Het bestaan van een slaaf werd waardevoller, en hoewel zijn geluk nog steeds afhing van de stemming en de materiële situatie van zijn heer, werd de menselijkheid van deze laatste nu niet zozeer meer ingetoomd door angst alswel aangemoedigd door een notie van eigenbelang. De vooruitgang op het terrein van de omgangsvormen werd versneld door de deugdzaamheid of het beleid van de keizers, en Hadrianus en de Antonijnen breidden door middel van edicten de bescherming van wetswege uit tot het meest verworpen deel van de mensheid. De beschikking over leven en dood van de slaven, een bevoegdheid die lang was uitgeoefend en misbruikt, werd privépersonen uit handen genomen en was voortaan aan de magistraten voorbehouden. De onderaardse gevangenis werden afgeschaft, en na een terechte klacht over ondraaglijke behandeling werd een gemaltraiteerde slaaf vrijgelaten verklaard of aan een minder wrede heer overgedragen.

Hoop, de grootste vertroosting in onze onvolmaakte omstandigheden, werd de Romeinse slaaf evenmin ontzegd, en als hij de kans kreeg zich nuttig te maken of prettig gezelschap te betonen, kon hij er vrijwel zeker van zijn dat enkele jaren ijver en trouw beloond zouden worden met het onschatbare geschenk van vrijheid. De welwillendheid van de heer werd zo dikwijls aangemoedigd door lagere overwegingen van ijdelheid en gierigheid dat de wetgevers het eerder noodzakelijk achtten een uitbundige en willekeurige vrijgevigheid, die tot een heel gevaarlijk misbruik zou kunnen degenereren, in te tomen dan te bevorderen. Een grondregel van de traditionele wetgeving luidde dat een slaaf geen eigen vaderland had: met zijn vrijlating verwierf hij toegang tot de politieke samenleving tot welke zijn meester

behoorde. De gevolgen van deze grondregel zouden zijn geweest dat de voorrechten van de stad Rome aan een lage en nondescripte massa zouden zijn vergooid. Er werden dus op het juiste moment enkele uitzonderingen gemaakt, en het eervolle onderscheid van het staatsburgerschap werd beperkt tot die slaven die om goede redenen en met instemming van de magistraat een plechtige en wettelijke vrijlating verkregen. Zelfs deze uitverkoren vrijgelatenen ontvingen niet meer dan het privéburgerrecht, en werden rigoureuus uitgesloten van civiele of militaire hoge ambten. En hoe verdienstelijk hun zoons zich ook maakten en welk fortuin ze ook verwierven, ook zij werden de eer van een zetel in de senaat niet waardig geacht. Bovendien werden de sporen van een slavenafkomst pas in de derde of vierde generatie als volledig uitgewist beschouwd. Zonder dat het onderscheid in rang werd opgeheven werd de slaven een ver perspectief van vrijheid en hoge betrekkingen voorgelaten – zelfs die slaven die men uit hovaardigheid en vooringenomenheid nauwelijks tot de menselijke soort rekende.

Ooit was voorgesteld de slaven een bijzonder kledingstuk als herkenningsteken te laten dragen, maar terecht had men toen overwogen dat het riskant kon zijn als ze zouden zien met hoevelen ze waren. Zonder de ruime begrippen legioenen en tienduizenden in de meest strikte zin op te vatten durven we ons wel aan de uitspraak te wagen dat de massa slaven die als eigendom werd beschouwd, groter was dan het aantal bedienden, die uitsluitend als kostenpost kunnen worden berekend. De jongeren die een grote belofte inhielden kregen onderricht in kunsten en wetenschappen en hun waarde werd door het niveau van hun kennis en talent bepaald. Vrijwel ieder beroep, in de geestes- of de technische wetenschappen, kon men in de huishouding van een rijke senator aantreffen. Het aantal dienaren van praal en sensualiteit groeide tot een niveau dat veel hoger lag dan het moderne idee van luxe. Het was meer in het belang van de handelaar of fabrikant zijn arbeiders te kopen dan te huren, en op het platteland werden slaven tewerkgesteld als de goedkoopste en ijverigste productiefactoren in de landbouw. Ter bevestiging van de algemene mening en om de lezer een beeld te geven van de omvang van de massa slaven kunnen we een groot aantal uiteenlopende voorbeelden aanhalen. Naar aanleiding van een zeer treurige gelegenheid werd er ontdekt dat er in één enkel paleis in Rome vierhonderd slaven werden gehouden. Eenzelfde aantal was eigendom van een landgoed dat een Afrikaanse weduwe, die zeer afgezonderd leefde, aan haar zoon had afgestaan terwijl ze een veel groter deel van haar bezittingen zelf had gehouden. Een bepaalde vrijgelatene tijdens de regering van Augustus liet, hoewel hij tijdens de burgeroorlogen grote verliezen had geleden, 3600 paren ossen na, 250 000 stuks kleiner vee en, bijna opgenomen in de beschrijving van het vee, 4116 slaven.

Het aantal onderdanen dat de wetten van Rome erkende, het aantal burgers, inwoners van de provincies en slaven, kan nu niet worden vastgesteld met de nauwkeurigheid die het belang van dit onderwerp zou rechtvaardigen. We beschikken over informatie dat toen keizer Claudius het ambt van censor bekleedde, hij 6 945 000 Romeinse burgers telde, wat, samen met een vergelijkbare hoeveelheid vrouwen en kinderen, op ongeveer twintig miljoen zielen moet zijn neergekomen. De hoeveelheid onderdanen van lagere rang was onduidelijk en varieerde. Na een

zorgvuldige afweging van alle factoren die het aantal zouden kunnen beïnvloeden lijkt het echter waarschijnlijk dat er ten tijde van Claudius ongeveer tweemaal zoveel inwoners van de provincies als staatsburgers waren, van beide geslachten en alle leeftijden, en dat er minstens evenveel slaven waren als vrije inwoners van de Romeinse wereld. De totale som van deze gebrekkige berekening zou ongeveer honderdtwintig miljoen personen bedragen: een bevolkingsomvang die waarschijnlijk die van het moderne Europa overtreft en die de grootste maatschappij vormt die ooit onder hetzelfde regeerstelsel verenigd is geweest.

Binnenlandse vrede en eenheid waren de natuurlijke gevolgen van de gematigde en alomvattende politiek die door de Romeinen werd aangehangen. Als we onze blik richten op de monarchieën van Azië zien we despotisme in het centrum en zwakte in de verst gelegen delen, belastinginning of rechtspraak die door de aanwezigheid van een leger wordt afgedwongen, vijandige barbaren die zich in het hart van het land hebben genesteld, erfelijke satrapen die zich van de regeermacht in de provincies hebben meester gemaakt, en onderdanen die geneigd zijn tot opstandigheid maar vrijheid niet aankunnen. De gehoorzaamheid in de Romeinse wereld was echter uniform, vrijwillig en permanent. De overwonnen volkeren, samengevloeid tot één groot volk, hadden de hoop, zelfs de wens, opgegeven hun onafhankelijkheid te herwinnen en zagen hun eigen bestaan nauwelijks als los van dat van Rome. Het stevig verankerde gezag van de keizers drong moeiteloos door in het uitgestrekte gebied van hun rijk en werd zowel op de oevers van de Theems of de Nijl als op die van de Tiber met hetzelfde gemak uitgeoefend. De legioenen waren bestemd om dienst te doen tegen de buitenlandse vijand, en de burgerlijke magistraat hoefde maar zelden de hulp van de strijdkrachten in te roepen. In deze toestand van algemene veiligheid wijdden zowel vorst als volk hun tijd en rijkdom aan de verbetering en verfraaiing van het Romeinse Rijk.

Romeinse monumenten

Wat een groot aantal van de talloze architectonische monumenten die de Romeinen hebben gebouwd, is er ontsnapt aan de opmerkzaamheid van de geschiedschrijving, hoe weinig hebben er weerstand weten te bieden aan de verwoestingen die de tijd en de barbaarsheid hebben aangericht! En toch zouden zelfs de majestieuselijke ruïnes die over heel Italië en de provincies verspreid liggen voldoende bewijs moeten zijn dat die landen ooit de zetel van een beschaafd en machtig rijk zijn geweest. Alleen hun grootsheid of hun schoonheid is al onze aandacht waard; ze worden echter nog interessanter door twee belangrijke omstandigheden, waaruit een verband blijkt tussen de aangename geschiedenis van de kunsten en de meer nuttige van de menselijke relaties. Veel van deze bouwwerken zijn op kosten van particulieren opgericht en vrijwel alle waren voor het genot van het publiek bedoeld.

Het is niet meer dan natuurlijk te veronderstellen dat zowel de meeste als de imposantste Romeinse bouwwerken zijn opgericht door de keizers, die over zo'n on-

begrensdde massa mensen en geld konden beschikken. Augustus placht te pochen dat hij zijn hoofdstad als een stad van baksteen had aangetroffen en haar als een stad van marmer achterliet. Het strakke economische beleid van Vespasianus was tegelijkertijd de bron van zijn pracht en praal. De werken van Trajanus dragen het stempel van zijn genie. De openbare monumenten waarmee Hadrianus iedere provincie van het rijk opsmukte werden niet alleen op zijn bevel, maar ook onder zijn directe supervisie gebouwd. Hij was zelf kunstenaar en verzot op de kunsten aangezien deze bijdroegen tot de glorie van de monarch. Ze werden bevorderd door de Antonijnen, omdat het welbevinden van het volk erdoor werd bevorderd. De keizers mochten echter wel de belangrijkste architecten zijn, ze waren op hun grondgebied niet de enige. Hun voorbeeld werd universeel nagevolgd door hun meest vooraanstaande onderdanen, die niet bang waren de hele wereld te laten zien dat ze de mentaliteit hadden om de meest edele monumenten te bedenken en over het geld beschikken om ze ook te laten uitvoeren. Nog maar nauwelijks was het trotse Colosseum in Rome ingewijd of er werden soortgelijke bouwwerken, zij het op kleinere schaal maar wel volgens hetzelfde ontwerp en met gebruikmaking van dezelfde materialen, neergezet voor het gebruik door, en op kosten van, de steden Capua en Verona. De gedenkplaat op de verbijsterende brug van Alcantara bevestigt dat deze over de Taag werd gebouwd met financiële bijdragen van enkele Lusitaanse gemeenschappen. Toen Plinius de regering van Bithynië en Pontus werd toevertrouwd – provincies die geenszins de rijkste of aanzienlijkste van het rijk waren –, ontdekte hij dat de steden binnen zijn rechtsgebied met elkaar concurreerden om nuttige of ornamentele werken te laten maken die de nieuwsgierigheid van vreemdelingen of de dankbaarheid van hun burgers zouden kunnen wekken. Het was de taak van de proconsul hun tekorten aan te zuiveren, hun smaak richting te geven en soms hun neiging tot wedijver te temperen. De rijke senatoren van Rome en de provincies achtten het een eer, en bijna een verplichting, hun toch al prachtige tijd en land nog verder op te smukken, en de invloed van mode compenseerde dikwijls een gebrek aan smaak of vrijgevigheid. Van deze menigte particuliere weldoeners mogen we Herodes Atticus noemen, een Atheens burger die ten tijde van de Antonijnen leefde. Wat hij met zijn optreden ook beoogd moge hebben, de pracht die hij nastreefde zou de grootste koningen waardig zijn geweest.

De familie van Herodes stamde, tenminste nadat ze door de fortuin was geze- gend, lijnrecht af van Cimon en Miltiades, Theseus en Cecrops, Aecus en Jupiter. Het nageslacht van zo veel goden en helden was echter tot een hoogst ellendige staat afgezakt. Zijn grootvader had ernstig geleden door toedoen van justitie, en Julius Atticus, zijn vader, zou zijn laatste jaren in een toestand van armoede en verach- ting hebben geleefd als hij niet een immense schat had gevonden – de laatste res- ten van zijn erfgoed – die onder een oud huis begraven had gelegen. Volgens de toen geldende wet had de keizer er rechten op hebben kunnen doen gelden, en de behoedzame Atticus voorkwam, door zijn ontdekking aan te melden, dat bemoei- zieke informanten de keizer op de hoogte brachten. De rechtvaardige Nerva, die op dat moment de troon bezette, weigerde echter er ook maar enig deel van te aan- vaarden en gelastte hem dit zo onverwachte fortuin zonder gewetensbezwaren te

gebruiken. De behoedzame Athener hield vol dat de schat te groot was voor een gewoon burger en dat hij niet wist hoe hij er *gebruik van moest maken*. *Maak er dan misbruik van*, bromde de monarch goedgemutst, het is immers je eigen schat. Velen zullen van mening zijn dat Atticus de laatste opdracht van de keizer letterlijk heeft uitgevoerd, want hij besteedde het grootste deel van zijn fortuin, dat sterk was gegroeid door een voordelig huwelijk, aan de publieke zaak. Voor zijn zoon Herodes had hij het ambt van prefect over de vrije steden van Azië veiliggesteld, en de jonge magistraat, die merkte dat de stad Troas gebrekkig van water werd voorzien, verkreeg van de vrijgevege Hadrianus driehonderd myriaden drachmes (ongeveer honderdduizend pond) voor de bouw van een nieuw aquaduct. Tijdens de uitvoering van het werk stegen de kosten echter tot het dubbele van het begrote bedrag, en de belastingambtenaren begonnen te morren, tot de genereuze Atticus hun klachten deed verstommen met het verzoek om toestemming alle onvoorziene kosten zelf te mogen dragen.

De meest kundige leermeesters van Griekenland en Azië waren met rijke beloningen overgehaald om de opleiding van de jonge Herodes ter hand te nemen. Hun leerling ontwikkelde zich al snel tot een gevierd orator in de trant van de nutteloze retorica van die tijd, die zich tot de scholen beperkte en het beneden haar waardigheid achtte het forum of de senaat te bezoeken. Hij werd geëerd met het consulschap te Rome, maar bracht het grootste deel van zijn leven in filosofische afzondering in Athene en zijn villa's daar in de buurt door, voortdurend omringd door sofisten die zonder tegenzin de superioriteit van een rijke en vrijgevege rivaal erkenden. De monumenten van zijn genie zijn ten onder gegaan: enkele imposante ruïnes laten zijn beroemde smaak en vrijgevigheid voortleven; moderne reizigers hebben de overblijfselen gemeten van het stadion dat hij in Athene heeft nagelaten. Het had een lengte van zeshonderd voet, was volledig uit wit marmer opgetrokken, was groot genoeg om de hele bevolking te bevatten en werd in vier jaar voltooid, terwijl Herodes president van de Atheense spelen was. Voor de nagedachtenis van zijn vrouw Regilla liet hij een theater bouwen dat in het rijk zijn weerga nauwelijks kende: voor elk onderdeel van het gebouw was uitsluitend cederhout gebruikt, dat wonderbaarlijk was bewerkt. Het Odeion, dat door Perikles was ontworpen voor muziekuitvoeringen en de repetities voor nieuwe tragediën, was een aandenken aan de overwinning van de kunsten op barbaarse grootheid geweest, omdat het hout dat bij de bouw was gebruikt voornamelijk afkomstig was van de masten van Perzische schepen. Niet-tegenstaande de reparaties die door een koning van Cappadocië aan het antieke gebouw waren uitgevoerd was het weer in verval geraakt. Herodes herstelde de antieke schoonheid en pracht. De vrijgevigheid van deze doorluchtige burger beperkte zich overigens niet tot de stadsmuren van Athene. De schitterendste ornamenten die hij aan de tempel van Neptunus aan de Isthmus schonk, een theater in Korinthe, een renbaan in Delphi, een badhuis in Thermopylae en een aquaduct in Canusium in Italië waren niet voldoende om zijn rijkdommen uit te putten. De volkeren van Epirus, Thessalië, Eboea, Boeotië en de Peloponnesus werden zijn gunsten deelachtig en op tal van gedenkplaten in de steden van Griekenland en Azië wordt Herodes Atticus als hun beschermheer en weldoener vermeld.

In de gemenebesten van Athene en Rome verkondigde de bescheiden eenvoud van de particuliere huizen de voor iedereen in gelijke mate geldende vrijheid, terwijl de soevereiniteit van het volk tot uitdrukking kwam in de majesteitelijke gebouwen die voor openbaar gebruik waren bestemd, en deze republikeinse geest werd niet geheel gedoofd door de komst van rijkdom en van de monarchie. De meest hoogstaande keizers wilden hun pracht en praal tentoonstellen met werken die de natie tot eer en nut strekten. Het gouden paleis van Nero wekte terecht verontwaardiging, maar de enorme hoeveelheid land die hij ten behoeve van zijn egoïstische luxe in beslag had genomen werd tijdens opeenvolgende regeringen op meer edele wijze volgebouwd met het Colosseum, de baden van Titus, de galerij van Claudius en de aan de godin van de vrede en de schutspatroon van Rome gewijde tempels. Deze architectonische monumenten, eigendom van het Romeinse volk, werden opgesmukt met de prachtigste producten van de Griekse schilder- en beeldhouwkunst, en in de tempel van de Vrede stond een heel curieuze* bibliotheek open voor de nieuwsgierigheid der geleerden. Op kleine afstand daarvandaan lag het Forum van Trajanus. Dit werd omgeven door een hoge gaanderij in de vorm van een vierkant, met drie triomfbogen als fraaie en ruime ingang; in het middelpunt verhief zich een marmeren pilaar, waarvan de hoogte, honderdtien voet, de hoogte aangaf van de heuvel die daar was weggegraven. Deze zuil, die in haar antieke schoonheid nog steeds bestaat, toonde de toeschouwer een precieze weergave van de overwinning die de oprichter in Dacië had geboekt. De veteraan stond te kijken naar het verhaal van zijn eigen veldtochten, en verleid door de makkelijke illusie van nationale ijdelheid kon de vreedzame burger de eer van deze triomfen meevoelen. Alle andere wijken van de hoofdstad, en alle provincies van het rijk, werden in dezelfde gulle geest van openbaar vertoon verfraaid en volgebouwd met amfiteaters, theaters, tempels, gaanderijen, triomfbogen, baden en aquaducten, die alle op uiteenlopende wijze de gezondheid, de toewijding en de genoegens van zelfs de nederigste burger bevorderden. De laatstgenoemde categorie gebouwen verdient onze bijzondere aandacht. Door de gedurfdheid van de onderneming, de soliditeit van de uitvoering en het gebruik waartoe ze dienden nemen de aquaducten een plaats in onder de verhevenste monumenten van het Romeinse genie en de Romeinse macht. De aquaducten van de hoofdstad eisen terecht de eerste plaats op, maar de nieuwsgierige reiziger die, zonder de geschiedenis te kennen, die van Spoleto, Metz of Segovia bekijkt, zou tot de volkomen vanzelfsprekende conclusie komen dat deze provinciesteden vroeger de residentie van een machtig vorst waren geweest. De eenzame landschappen van Azië en Afrika waren ooit bedekt met bloeiende steden, die hun omvangrijke bevolking en zelfs hun bestaan te danken hadden aan deze kunstmatige voorziening met een niet-aflatende stroom vers water.

We hebben nu het aantal inwoners van het Romeinse Rijk berekend en een blik geworpen op de openbare werken. Als we nu het aantal en de omvang van de steden nader bezien zal dit leiden tot een bevestiging van het eerste en een verveel-

* Het lijkt op zijn minst waarschijnlijk dat Gibbon hier 'copieus' heeft geschreven of heeft willen schrijven. D.M.L.

voudiging van het tweede. Het zou wellicht dienstig zijn enkele verspreide voorbeelden met betrekking tot dit onderwerp aan te halen, waarbij we echter niet mogen vergeten dat als gevolg van de ijdelheid van volkeren en de armoede van de taal de vage benaming 'stad' zowel aan Rome als aan Laurentum is geschonken. I. Van het *antieke* Italië is wel gezegd dat het 1197 steden heeft geteld, en voor welke periode in de oudheid deze uitspraak ook is bedoeld, er is geen enkele reden om te geloven dat het land onder de Antonijnen minder dicht bevolkt is geweest dan ten tijde van Romulus. De staatjes van Latium werden opgeslokt door de metropool van het rijk, die ze met haar superieure invloed had aangetrokken. De delen van Italië die zo lang waren weggekijnd onder de luie tirannie van priesters en onderkoningen waren uitsluitend door de meer draaglijke rampen van oorlogen getroffen, en de eerste symptomen van verval die zij aan den lijve ondervonden werden ruimschoots gecompenseerd door de snelle verbeteringen in Gallië aan deze kant van de Alpen. De pracht van Verona onderkennen we nog aan de restanten ervan: toch was Verona minder vermaard dan Aquileia of Padua, Milaan of Ravenna. II. De geest van verbetering was de Alpen overgestoken en deed zich zelfs gevoelen in de wouden van Brittannië, die geleidelijk werden gekapt om open ruimte te scheppen voor gerieflijke en elegante huizen. York was de zetel der regering; Londen was al rijk geworden door de handel en Bath was befaamd vanwege de heilzame effecten van zijn geneeskrachtige baden. Gallië kon zich beroemen op zijn twaalfhonderd steden, en hoewel in het noorden vele ervan, met inbegrip van Parijs, weinig meer waren dan de grove en onaanzienlijke verzamelingen huisjes van een zich ontwikkelend volk, imiteerden de zuidelijke provincies van Gallië de rijkdom en elegantie van Italië. Talrijk waren de steden – Marseille, Arles, Nîmes, Narbonne, Toulouse, Bordeaux, Autun, Vienne, Lyon, Langres, Trier – waarvan de toestand in de antieke tijd wellicht vergelijkbaar is met hun hedendaagse staat of er misschien zelfs gunstig bij zou afsteken. Wat Spanje betreft: dit land heeft als provincie gedijd en is als koninkrijk achteruit gegaan. Het land is uitgeput geraakt door het misbruik van zijn kracht, door Amerika en door het geloof en er zou misschien weinig van zijn trots overblijven als we een lijst aanlegden van de driehonderdzes-tig steden die Plinius tijdens de regering van Vespasianus heeft opgesteld. III. Driehonderd Afrikaanse steden hadden ooit het gezag van Carthago erkend, en het is niet waarschijnlijk dat dit aantal onder het bestuur van de keizers is afgenomen: Carthago zelf verrees met nieuwe pracht uit zijn as, en deze hoofdstad verkreeg, evenals Capua en Korinthe, al snel alle voordelen die aan onafhankelijke soevereiniteit ontleend kunnen worden. IV. De provincies in het oosten bieden een beeld van het contrast tussen Romeinse pracht en Turkse barbaarsheid. De ruïnes uit de oudheid, die over onbebouwde velden verspreid liggen en door onwetenden aan magische krachten worden toegeschreven, bieden de onderdrukte boer of de rondzwervende Arabier nauwelijks nog een schuilplaats. Onder het bewind van de Caesaren telde het eigenlijke Azië alleen al vijfhonderd drukbevolkte steden, begiftigd met alle gaven der natuur en opgesmukt met al het raffinement dat de kunsten te bieden hadden. Elf steden in Azië hadden ooit gestreden om de eer een tempel te mogen wijden aan Tiberius, en hun verdiensten waren door de senaat aan een on-